

## מחשבות על המשבר הפיננסי העולמי בעקבות מרקס וובלן

נועם יורן

המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

### תאוות בצע

הביטוי תאוות בצע נכנס בפתאומיות לשיח הכלכלי עם המשבר הפיננסי העולמי. לא רק העיתונות הכלכלית מרבה להשתמש בו, אלא לעתים גם כלכלנים. לפעמים תאוות הבצע אף מוזכרת כאחד הגורמים למשבר. כמובן, העניין החשוב כאן הוא עיתוי הופעתו של הביטוי: נזכרים בו כשהכלכלה מתקלקלת, אבל אי-אפשר להחדיר אותו לשיח הכלכלי בימי שגרה. את העיוורון הזה אפשר להבהיר בדוגמה שאני שואל מחיים מרנץ: מפעם לפעם התקשורת מדווחת על עשיר אקסצנטרי זה או אחר בעל תאווה לחפצים — למשל, אימלדה מרקס ואוסף הנעליים העצום שלה. כאשר שומעים על אדם שמחזיק אלפי זוגות נעליים אין צורך להסביר שיש לו תאווה עצומה — ומוזרה — לנעליים. ואולם לא זה המצב כשמדובר בכסף. התקשורת והעיתונות הכלכלית יכולות לדווח על אנשים המחזיקים במיליונים או במיליארדים בלי להניח שהם תאבי בצע. איך אפשר להסביר את ההבדל הזה? אפשר לראות בו סימן לצביעות של העיתונות הכלכלית ולנהייה של התקשורת אחרי עשירים. אבל זה פתרון קל, והוא מחמיץ את העניין העקרוני. חשוב יותר לנסות לחשוב על אפשרות שהעיתונות צודקת במובן מסוים כשהיא אינה מייחסת תאוות בצע למיליונרים. האפשרות הזאת מצביעה על משהו עמוק ואמיתי, על פרדוקס ממשי של הכלכלה הקפיטליסטית: יכול אדם להחזיק מיליונים בלי להיות תאב בצע. זאת אינה טענה פשוטה, אבל אפשר לקבל אותה בתור ביטוי לעובדה שתאוות הבצע טבועה בכסף עצמו. העשיר אינו צריך להיות תאב בצע. די שינהג לפי חוקים אובייקטיביים של כלכלה ושוק שתאוות הבצע כבר טבועה בהם.

בנקודה הזאת אפשר לראות למה חשוב לקרוא את מרקס היום. במחברות *הגזונדריסה*, הנחשבות לעתים לטיוטה של *הקפיטל*, מרקס מעיר על הקשר שבין תאוות בצע לכסף, כלומר על העובדה שתאווה אינה רק רצון באובייקט מסוים אלא רצון שמעוצב על ידי האובייקט שלו. תאוות הבצע, הוא כותב, אינה אפשרית בלי כסף, שכן כל שאר "שיגעונות האגירה" מוגבלים על ידי האובייקט שלהם (Marks 1973, 163). האם מחשבה זו פותחה כעבור זמן גם בחיבור *הקפיטל*? לכאורה, בעבודה המאוחרת יותר

ניסוחים פנומנולוגיים כגון אלו פינו את מקומם לניתוחים מבניים של השוק הקפיטליסטי. משום כך, הקפיטליסט ובעל האדמות נזכרים בקפיטל רק כ"קטגוריות כלכליות בצורת אדם", כך כותב מרקס במבוא (1947, 5). בהתאם לכך, למשל, בעל הון אינו טיפוס אנושי מסוים אלא פשוט האדם הנושא את תנועתו האין-סופית של ההון, או בניסוחו של מרקס, "הון-בצורת-אדם מחונן רצון והכרה" (שם, 124). ואולם לאמיתו של דבר ניסוחים מבניים אלה אומרים בדיוק מה שאמרה ההערה שהזכרתי קודם לכן על תאוות הבצע: שהיא אינה נטייה סובייקטיבית בלבד אלא נטייה הטמונה באובייקט, בכסף. ובניסוח מהכיוון השני: בתאוות הבצע יש משהו לא אישי באופן עמוק, יסוד המתנגד לסובייקטיביזציה. ואם כך, האין זו אחת ההגדרות הממצות של הקפיטל: תיאור רצונו של הכסף לגדול? "הכסף רוצה לגדול": הריח המגונה שמדיף התיאור הזה מעיד שדווקא הוא יכול למצות את הכוחות המהפכניים של הקפיטל.

האם מרקס מציע כאן תיאוריה כלכלית של תאוות הבצע, אותו יסוד שצץ לעינינו במפתיע ברגע המשבר? תשובה מלאה לשאלה הזאת צריכה להגיע עד לשאלת הכסף: במה האונטולוגיה המרקסיסטית של הכסף שונה מן האונטולוגיה הכלכלית? אביא דוגמה שאפשר לקשור למשבר הפיננסי. מבחינת הכלכלה, באופן מסורתי כסף הוא "לא דבר". לפי תפיסה זו, הכלכלה עוסקת בייצור ובחלוקה של סחורות, והכסף הוא מתווך המארגן את הייצור והחלוקה האלה. זאת גם התפיסה שעומדת ביסוד האמונה כי אפשר להפריד בין היבטים ריאליים לבין היבטים פיננסיים של הכלכלה: "כסף הוא לא דבר". בנקודה זו מרקס מציע ניסוח שנראה דומה אבל מוביל לראייה שונה לחלוטין. בפרק הראשון של הקפיטל הוא כותב על סחורה (בד, לדוגמה) שמשמשת בתור אמצעי חליפין כללי: "סחורה אחת... מצויה בצורה של התחלפות בלתי אמצעית בכל שאר הסחורות כולן... משום ועד כמה שכל שאר הסחורות אינן מצויות בצורה זו" (שם, 56). שימו לב, הניסוח כאן הפוך: לא "כסף הוא לא דבר" אלא "דברים הם לא כסף". כלומר, סחורה מסוימת היא כסף רק מעצם העובדה שכל שאר הסחורות אינן כסף (זה, אגב, המבנה שהובא לקיצוניות בחברת הצריכה: הסחורה מאבדת את ערכה הכלכלי מעצם הרכישה). אין זאת שהכסף הוא סחורה חסרה (חסרת שימוש, חסרת ערך עצמי), אלא שהסחורה היא כסף חלקי (יש לה ערך אבל אין היא יכולה לשמש כאמצעי חליפין). להגדרה הזאת יש תפקיד חשוב בתנועת הגידול של ההון לפי מרקס. כל קיומו של ההון תלוי בכך שיהיו דברים שבשביל הקפיטליסט הם צורה של כסף ואילו בשביל שאר בני האדם הם רק סחורה. יכול להיות שהנוסחה "דברים הם לא כסף" מתעוררת לחיים בכל משבר כלכלי. במשבר הנוכחי, מכל מקום, היתה לה צורה ברורה מאוד. זה בעצם מה שגילו בעלי בתים רבים בארצות הברית כשהתנפצה בועת משכנתאות הסאב־פריים בתחילת המשבר הפיננסי העולמי. בדיעבד התברר להם כי מה שבשכילים היה בית, דבר מוחשי, נמדד במקום אחר במונחים פיננסיים, ושהדינמיקה הפיננסית היא שקובעת את גורלותיו של הבית — שהדינמיקה הפיננסית הסמויה היא הדבר האמיתי, יותר מכל דבר אחר שקשור לבית.

## כסף ואמון

כדאי לבחון ברצינות את פרשת ברנרד מיידוף, הונאת הפירמידה הגדולה בהיסטוריה, שנחשפה בעת האחרונה. השאלה המתבקשת מהפרשה היא כיצד נתנו אנשים רבים כל כך את אמונם במיידוף במשך זמן רב כל כך. וזאת שאלה חשובה הרבה יותר מכפי שאולי נראה במבט ראשון משום שהכסף הוא חלק מהתשובה. התשובה לשאלה אינה יכולה להימלט מאיזה יסוד מעגלי: אנשים האמינו למיידוף כשהבטיח להם רווחים עצומים משום שהוא הבטיח להם רווחים עצומים. בהבטחה לכסף כשלעצמה יש משהו משכנע. לרושם של הכסף — הדיבור עליו, הגינונים שקשורים בו, המראה שלו — היה חלק כלשהו בשכנוע שהכסף אמיתי. אפשר לראות בזה תכונה מיוחדת של הכסף. מי שנתן לתכונה הזאת פתח להסבר היה תורסטין ובלן, שאמנם לא כתב על כסף, אבל בחיבורו "התיאוריה של מעמד 'בעלי הפנאי'" (Veblen 1957, 117) כתב שגנב גדול שהגיע לעושר ומפגין את עושרו, סיכוייו להינצל מעונש טובים יותר מסיכוייו של גנב קטן. ככל שהדברים אמורים בחברה המקדשת את הרכוש הפרטי, יש בכך משום פרדוקס בסיסי: מובן מאליו שחברה כזאת תוקיע גנבים הפוגעים ברכוש פרטי; קצת פחות מובן כיצד קידוש הרכוש הפרטי מוביל גם לתוצאה הפוכה. מאחר שרכוש הוא מקור למוניטין, הוא מקנה חלק ממנו גם לגנב הגדול שיודע להפגין את עושרו (ארקדי גאידמק הוא דוגמה מקומית להיפוך הזה: חקירות המשטרה והחשדות נגדו לא פגעו בתדמיתו הציבורית. מה שהרס אותה, מה שהפך אותו לדמות שהעיתונות אינה מהססת ללעוג לה, היה רק העובדה שאחר כך הוא הפסיד הרבה כסף. את החנופה לעשירים אין להבין כהתנהגות צינית וציפייה לרווח. זה הרבה יותר עמוק והרבה יותר אידיוטי מזה: מתחנפים אליהם גם כשאין שום סיכוי לקבל מהם משהו, פשוט משום שהם עשירים). אבל השאלה של מיידוף נוגעת בצורה מוקצנת בנושא שבין כה וכה טורד עכשיו את הכלכלה: משבר האמון שמערער את המערכת הפיננסית. מיידוף היה מקרה קיצוני, גם בכמויות הכסף אבל גם במידת המעילה באמון. כשהתגלתה התרמית התברר שמיידוף מעולם לא ניסה להשקיע שום חלק מהכספים שקיבל, ורק העביר אותם ללקוחות הקודמים כדי לממן את הרווחים הגדולים שהבטיח להם. אבל צריך לשאול מה המקרה הזה, בתור מקרה קיצוני, מלמד על המערכת הפיננסית בכלל. הנושא שעולה מיד בהקשר זה הוא המונח "הנדסה פיננסית", שרוב האנשים למדו על קיומו רק כאשר התרסקו הישויות הפיננסיות שהוא יצר. המונח מעורר חשד בדיעבד: שמא בתחום הזה, הידע המתוחכם אינו מרבה את הביטחון (כמו, נאמר, "הנדסת בניין") אלא מבטיח אסון. זאת אינה אפשרות פשוטה. היא מעידה שאולי המשבר הכלכלי הוא תוצאה של פיתוח קיצוני של ההיגיון של הכסף.

בנקודה זו צריך לשאול מדוע שאלת האמון חשובה כל כך לכלכלה? האמון בוודאי חשוב לפעולתה של המערכת הפיננסית. הכלכלנים מדברים היום על מחנק אשראי שמעכב את הפעילות הכלכלית. אבל מעבר להשפעה המעשית הזאת של האמון, צריך לזכור גם

שלאמון יש תפקיד במבנה האונטולוגי של הכסף. ג'וזף שומפטר הראה זאת באמצעות טענתו שייחודו של הכסף בהיותו המקרה היחיד שהתחייבות לדבר שקולה לדבר עצמו: "אי-אפשר לרכוב על התחייבות לסוס, אבל אפשר לשלם בהתחייבות לכסף" (Schumpeter 1981, 321–320). נראה כי מהמעמד הזה, שבו ההתחייבות לדבר היא הדבר עצמו, נגזרת חשיבותו של האמון במערכת הכלכלית. נדמה שזה הצד שכלכלנים מתרכזים בו (לפני כחמש שנים, למרבה האירוניה, עורר ספרו של הכלכלן פול סיברייט "חברת הזרים" (Seabright 2004) עניין רב בהסבר שהציע להתפתחות האמון בחברה האנושית: כיצד הגיעה האנושות למצב שאנשים מוכנים להפקיד את כספם בידי זרים גמורים). אבל נדמה שעובדה מסוימת חומקת מהראייה הכלכלית, והיא שאת הזהות בין התחייבות לדבר לבין הדבר עצמו צריך לראות גם במונחים של תרמית. ניכרת כאן איזו דינמיקה מרושעת שבה האמון המוחלט חופף לתרמית מוחלטת: כאשר ההתחייבות לדבר היא הדבר עצמו, היא הופכת את הדבר עצמו למיותר. אינני מתייחס כאן לברנרד מיידוף ולאמון שהוא עורר בלקוחותיו, לגנבים הראוותנים של ובלן או למכשירים פיננסיים מתוחכמים. אלה רק דוגמאות חלקיות, כוזבות כשלעצמן, לזהות שבין אמון לתרמית. לעומת זאת, מה שמדגים את הזהות האמיתית בין אמון לתרמית הוא דווקא הדולר: מכיוון שהיה התחייבות מוצקה כל כך לזהב הוא הצליח להחליף את הזהב.

### כסף ושכחה

הכלכלן אדוארד קר סיכם היטב את מצבו הפרדוקסי של האמון במערכת הפיננסית היום. במאמר ב"אקונומיסט" (Carr 2009) הוא כתב כי המערכת הפיננסית שברירת הרבה יותר בעשורים האחרונים, אך למרבה הפרדוקס, כדי שהיא תשוב לתפקד חשוב שהלקח הזה יישכח בחלקו. הוא מצטט מחקר שהראה כי מאז 1970 משברים כלכליים מתרחשים בתדירות כפולה מזו שלפני 1914. אבל הנתון הזה אומר עוד משהו: גם הזיכרון הולך ומתקצר. בועה כלכלית מותנית בשכחה של הבועה הקודמת, והקצב המתגבר של היווצרותן הוא גם הקצב המתגבר של השכחה. אבל כיצד ייתכן שקצב השכחה מתגבר בעולם שמתאפיין בריבוי עצום של מידע כלכלי? בישראל בלבד יש היום שלושה יומנים כלכליים. ראשית, השכחה טבועה גם היא בכסף. כסף הוא תמיד "כסף חדש", שאינו נושא עמו שום עקבות מעבר. זאת גם ההנחה שביסוד הדוגמה שצוטטה קודם מוובלן: לגנב הגדול סיכויים טובים יותר להינצל מעונש משום שהעושר, כמו הכסף, מתקיים בהווה מוחלט ומצוי בסתירה לזיכרון העבר. במובן הזה העושר מוחק את העבר. במראה העושר יש משהו שמנוגד לזיכרון. שנית, מדוע קצב השכחה מתגבר? אולי זה לא קורה בניגוד לריבוי המידע הכלכלי אלא דווקא מתוך הריבוי הזה. אפשרות זו בולטת במיוחד בעיתונים הכלכליים. עיתון הוא צורה של זיכרון — הוא משמר זיכרון ורצף, ותפקידו בין השאר להזכיר את העבר הרלוונטי. אבל עיתון הוא גם צורה של שכחה. הקצב היומי הקבוע, הדרישה המתמדת לעכשוויות,

הצורך להצביע על ה"חדש" – כל אלה הם צורה של שכחה. אפשר לשער כי משלב מסוים ההתנפחות האדירה של העיתונים הכלכליים פועלת דווקא לצד השכחה ולא לצד הזיכרון: האם אפשר להפיק כמות יומית כזאת של מידע בלי שכחה שיטתית? בזמן שקדם למשבר הפיננסי הרבה "דה מרקר" לספר על העושר: איך נראה ביתו המפואר של לב לבייב בלונדון, מהו השעון היקר ביותר שנמכר בישראל וכדומה. בלשון אנשי הפיננסים אפשר לומר שהעיתון היה אז "בתוך הכסף". או בניסוח מדויק יותר, בלשונו של ובלן, העיתון היה חלק מן ההווה החברתית העוינת של העושר כיוון ששירת את הציווי היסודי שהעושר חייב להיראות. מאז פרוץ המשבר פסקו הדיווחים האלה לגמרי – אף על פי שלבייב עדיין גר בבית מפואר ועדיין נמכרים בישראל שעונים יקרים מאוד. אפשר בוודאי לומר שלא מנומס לנופף במראות עושר כאלה מול עיני הקוראים החוששים לעתידם הכלכלי. אבל ההסבר הזה רק מעלה ביתר חריפות את השאלה מה בדיוק עשה קודם לכן העיתון כשהציג להם את המראות האלה. אי-אפשר לענות על השאלה הזאת במונחים הרגילים שיש לנו לגבי תפקידה של העיתונות. התנהלותו של העיתון לפי הצו הנסתר של "רגשות הקוראים" מעידה כי במידה כלשהי הוא היה חלק ממשי מהבועה הכלכלית עצמה. הוא היה חלק מהשיגעון שמאפיין בועה כלכלית: הקרבה הבלתי נסבלת של העושר האגדי אל חיינו, האמונה כי העושר נמצא במרחק נגיעה. אפשר לומר שההתמסרות למראות העושר שירתה את העיתון בשמשו נשא של שכחה ולא של זיכרון: כניסה אל עולם ההווה המוחלט של העושר. ואיך העיתונות הכלכלית מתפקדת כנשא של שכחה בזמן שלאחר המשבר? תפקידה זה ניכר בעיסוק הבלי פוסק בטענות על קץ הקפיטליזם, על שיטה כלכלית חדשה, על שינוי מהותי שעומד להגיע. בדרך כלל לוקח זמן עד שלקחי הבועה הקודמת נשכחים ומפנים מקום לבועה כלכלית חדשה. אולם בספקולציות הזריזות על שינוי השיטה אפשר לזהות תבנית חדשה: שכחה שמתחילה בזמן שהמשבר עודנו בעיצומו.

## ביבליוגרפיה

- מרקס, קרל, 1947. *הקפיטל: ביקורת הכלכלה המדינית*, מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- Carr, Edward, 2009. "Greed: and Fear," *The Economist*, January 22.
- Marks, Karl, 1973. *Grundrisse*, New York: Vintage Books.
- Schumpeter, Joseph A., 1981. *History of Economic Analysis*, London, Boston and New York: George Allen and Unwin.
- Seabright, Paul, 2004. *The Company of Strangers: A Natural History of Economic Life*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Veblen, Thorstein, 1957. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York: Modern Library.

